

A portrait of a middle-aged man with glasses, wearing a dark suit, white shirt, and dark tie. He is holding a large, dark book with both hands. The book's cover has the word 'Bijbel' (Bible) written on it. The background is a solid blue color. The image is overlaid with a large orange rectangle containing text.

redactie Hans Vollaard | Gerrit Voerman

Mannen van Gods Woord

De
Staatkundig
Gereformeerde
Partij
1918 | 2018

3 Kerk, school en partij

De SGP als politieke representatie van de bevindelijk gereformeerden

JOHN EXALTO

In 1952 viel ten huize van de Haagse rijksaccountant J.J. Scholten, woonachtig aan de Laan van Meerdervoort 705, een folder van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) op de deurmat. De verkiezingen waren in aantocht, en de oudste zoon las met veel belangstelling wat die partij te vertellen had. Het gezin Scholten stemde traditiegetrouw op de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), was geworteld in de Gereformeerde Kerken en had nauwe banden met de Vrije Universiteit, waar drie ooms van de jonge gymnasiast hoogleraar waren. Bert Scholten was hevig politiek geïnteresseerd; als negenjarige bewonderaar van oud-premier Pieter Sjoerds Gerbrandy had hij al eens met een politieke demonstratie tegen de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië meegelopen. Het verkiezingskrantje van de SGP had grote impact. De meditatie van dominee C. Smits over Micha 6:9 (de oordeelsaankondiging ‘Hoor de roede en Wie ze besteld heeft’) bracht een beslissende wending in het jongelingsleven teweeg.

Bert Scholten ging aan de Vrije Universiteit (VU) theologie studeren en schoof geleidelijk steeds verder op naar de SGP en de aan haar verwante kerken. Het VU-dispuut Demosthenes verwisselde hij voor de reformatorische studentenvereniging C.S.F.R. (Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato), de kweekvijver voor politiek en kerkelijk leiderschap in de gereformeerde gezindte. Via de lijst met preekbeurten in het SGP-partijblad *De Banier* kwam hij eind jaren vijftig in aanraking met de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Dit kerkgenootschap op de uiterste rechterflank van de kerkelijke kaart van Nederland was in 1953 ontstaan na een breuk met de Gereformeerde Gemeenten. L.M.P. (Bert) Scholten (1939) zou in deze kerk een vooraanstaande rol gaan spelen. Ook in de SGP is hij decennialang een man met gezag geweest. Toen hij in 1997 terugtrad als lid van het hoofdbestuur zei hij dat de SGP voor hem ‘meer is dan alleen een politieke partij’. Het gaat niet alleen om politieke opvattingen, zo vatte journalist Bart Jan Spruyt Scholten samen, maar ook om de sfeer en de entourage van saamhorigheid en verbondenheid met gelijkgezinden. Het waren in de jaren van zijn ommekeer dan ook niet zozeer de politieke standpunten van de SGP die hem bezighielden, het waren vooral de meditaties uit *De Banier* die hem aantrokken.¹

1 B.J. Spruyt, ‘“De SGP is meer dan een politieke partij”’, in: *Reformatorisch Dagblad*, 22 februari 1997. Zie ook Huib de Vries, ‘Op de bres voor de waarheid’, in: P. Blok e.a. (red.), *Ten dienste van de Statenvertaling. Vriendenbundel voor L.M.P. Scholten* (Leerdam, 2004), 22-30; Rik Valkenburg, *S.G.P.-ers over brandpunten. Een zes-tal discussie-interviews* (Veenendaal, 1973), 107-142. Vergelijk over *De Banier*: B. van der Ros, ‘De Banier’, in: idem (red.), *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland* (Kampen, 1993), 221-236.

Via de reformatorische studentenvereniging C.S.F.R. leerden latere prominente figuren in de bevindelijk gereformeerde kring elkaar al vroeg kennen. Hier zijn bijeen op het lustrumdiner in december 1961: tweede rij, tweede van links: Leen van der Waal (1984-1997 lid van het Europees Parlement namens SGP, GPV en RPF). Tweede rij, geheel rechts: Jan van der Graaf (1972-2000 algemeen secretaris van de Gereformeerde Bond). Derde rij, geheel rechts: Chris Janse (1973-2003 hoofdredacteur *Reformatorisch Dagblad*). Schuine rij rechts, geheel vooraan: Bert Scholten (1988-2004 directeur Gereformeerde Bijbelstichting; voorman Gereformeerde Gemeenten in Nederland). Schuine rij rechts, vijfde van achteren: Gé van Leijenhorst (1971-1994 lid van CHU respectievelijk CDA en actief als Tweede Kamerlid en staatssecretaris).

Volgens Scholten zijn er wel meer mensen die via de SGP 'de oude waarheid' hebben gevonden, die dus door de partij het bevindelijk gereformeerde geloof zijn gaan omarmen.² Maar dat blijven uitzonderingen op de regel dat actieve en betrokken SGP'ers geboren en getogen bevindelijk gereformeerden zijn, van kindsbeen af vertrouwd met de religieuze riten en taal waarin de politieke cultuur van de staatkundig gereformeerden is ingebed. Het voorbeeld van een ARP-jongen uit een stads en intellectueel milieu die zich aansluit bij een politieke beweging van kleine luyden van geringe ontwikkeling heb ik hier aangehaald omdat het precies duidelijk maakt wat ik in deze bijdrage wil betogen, namelijk dat de SGP méér is dan een politieke partij. De SGP is de politieke representatie van de bevindelijk gereformeerden. Haar leider Kees van der Staaij hoeft niet zoals GroenLinks bij de Tweede Kamerverkie-

² Valkenburg, S.G.P.-ers over brandpunten, 122.

zingen van maart 2017 *meetups* te organiseren om een beweging te bouwen: die beweging is er al, en heeft bij elke verkiezing alleen maar een zacht duwtje in de rug nodig om te gaan stemmen. De natuurlijke en begrensde achterban van de SGP betekent dat het aantal stemmen op de partij altijd redelijk goed voorspelbaar is. Daarmee is zij een partij die nog steeds veel kenmerken draagt van de era waarin ze werd opgericht, een tijd waarin partijen als de ARP en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) eveneens steunden op duidelijk herkenbare ideologische bewegingen in de samenleving.

Zuil, beweging, netwerk

De vraag hoe de politieke partij en de maatschappelijke beweging van de bevindelijk gereformeerden op elkaar inwerkten, zal in deze bijdrage centraal staan. Zowel die politieke partij als die maatschappelijke beweging worden gewoonlijk onder de noemer van de ‘reformatorische zuil’ gebracht. De sterke binding tussen de SGP en haar verzuilde achterban geeft haar een solide basis, maar brengt tegelijkertijd een zeker risico met zich mee. Ontwikkelingen onder de bevindelijk gereformeerden zullen niet zonder gevolgen voor de partij blijven, afhankelijk als ze is van diezelfde reformatorische zuil. De verwevenheid tussen partij en zuil betekent ook dat er sprake is van wederzijdse beïnvloeding en dat de partij dus ook een sturende, cruciale rol in de zuil kan vervullen. De Nijmeegse socioloog Jan Thurlings geeft de volgende ideaaltypische karakteristiek van de betekenis van de partij voor de zuil:

Vanuit de zuil gezien fungeert de politieke partij als een soort ministerie van externe zaken, dat op het nationale politieke forum de belangen van de zuil en deszelfs achterban behartigt. Even belangrijk is de functie die de partij intern vervult. Binnen de zuil is de politieke partij de instantie waar alle participerende organisaties samenkomen om hun belangen te bepleiten; immers, pas nadat binnen de partij overeenstemming is bereikt over de te volgen beleidslijn, kan naar buiten worden opgetreden. Door deze interne forumfunctie wordt de partij onontkoombaar de arena waarbinnen de belangentegenstellingen worden uitgevochten. Binnen een confessionele zuil, die in principe alle sociale klassen omvat, blijkt dit een bron van zich herhalende conflicten te zijn. Voor het behoud van de eenheid binnen de beweging is zo’n arena niettemin een zeer nuttig instrument. Met enig optimisme zou men hier dan ook van de probleemoplossende en compromisscheppende, en in die zin integratieve functie van de politieke partij kunnen spreken.³

Of deze omschrijving ook op de SGP van toepassing is, zal in de onderhavige bijdrage nader onderzocht worden. De verhouding tussen partij en zuil zal in chronologische volgorde worden besproken, met bijzondere aandacht voor het reformatorisch onderwijs. De keuze voor het onderwijs is ingegeven door het belang van eigen scholen en hun socialiserende functie voor het voortbestaan van de zuil. Zoals

3 J. Thurlings, ‘Verzuiling en beweging. Over nut en onnut van het bewegingsmodel’, in: *Trajecta*, 13 (2004), nr. 1, 19-39; 23.

zal blijken, heeft de SGP zich ook altijd sterk gemaakt voor het reformatorisch onderwijs. Eerst echter zal het concept 'zuil' aan de orde komen.

Het gebruik van de begrippen 'bevindelijk gereformeerden', 'reformatorische zuil' en 'Biblebelt' is van relatief recente datum. In 1985 kreeg de term 'bevindelijk gereformeerden' wetenschappelijke status door het godsdienstsociologische proefschrift *Bewaar het pand* van Chris Janse, destijds hoofdredacteur van het *Reformatorisch Dagblad*. Janse bezigde daarin nog niet het begrip 'zuil', maar had het over de bevindelijk gereformeerde 'groepering' en 'kring'.⁴ In deze groep zelf circuleert ook de aanduiding 'gereformeerde gezindte'. Omstreeks de verschijning van *Bewaar het pand* begonnen jongeren op reformatorische middelbare scholen hun medeleerlingen als 'refo's' aan te duiden. Die aarzelende opkomst van onderscheidende groepsaanduidingen laat iets zien van het proces van het zichtbaar worden van de bevindelijk gereformeerden als afzonderlijke entiteit in het Nederlandse levensbeschouwelijke landschap. De benaming 'reformatorische zuil' is pas sinds de tweede helft van de jaren tachtig algemeen gangbaar geworden.⁵ Maar die zuil is niet pas toen ontstaan, ze werd vanaf de jaren zeventig alleen meer zichtbaar dan voorheen. De basis voor de bevindelijk gereformeerde groepsvorming werd in de decennia tussen 1900 en 1930 gelegd, zoals hieronder nog aan de orde zal komen.

Groepsvorming op levensbeschouwelijke basis laat zich op verschillende manieren beschrijven. Het verzuilingsdiscours is hier lange tijd algemeen gangbaar geweest. In zijn dissertatie *Bewaar het pand* uit 1985 repte Janse zoals vermeld niet over 'zuil'; dertig jaar later schreef hij een studie over hetzelfde onderwerp onder de titel *De refozuil onder vuur*. Verzuiling beschouwt hij daarbij als 'formele en informele groepsvorming op basis van een gedeelde levensbeschouwing'.⁶ De metafoor 'zuil' is volgens Janse weliswaar niet op alle fronten even trefzeker, maar is nu eenmaal gangbaar spraakgebruik geworden. De idee van verzuiling is gebaseerd op de gedachte dat Nederland tussen 1880 en 1960 vier zuilen heeft gekend (orthodox-protestants, rooms-katholiek, socialistisch, algemeen of liberaal), die met elkaar de dragende elementen van de Nederlandse samenleving vormden. Aan de top van de zuilen zou overleg tussen de elites hebben plaatsgevonden om compromissen te sluiten en zo de status quo te handhaven. De bekroning van dit unieke systeem was de 'pacificatiedemocratie' die in 1917 tot stand kwam, een voorbode van het befaamde 'poldermodel'.

Deze invloedrijke voorstelling, verbreid door onder anderen de socioloog Jacob Kruijt en de politicoloog Arend Lijphart, is in toenemende mate aan kritiek onderhevig.⁷ Het is een versimpeling van de werkelijkheid, alsof de samenleving zo sta-

4 C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten, 1985).

5 Zie in het algemeen Fred van Lieburg (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen, 2007); over de geschiedschrijving: John Exalto, 'Van zwartekousenkerken naar biblebelt. De opmars van de bevindelijk gereformeerden in de historiografie', in: Paul H.A.M. Abels, Jan Jacobs en Mirjam van Veen (red.), *Terug naar Gouda. Religieus leven in de maalstroom van de tijd* (Zoetermeer, 2014), 97-116.

6 C.S.L. Janse, *De refozuil onder vuur* (Apeldoorn, 2015), 17.

7 Zie voor een goede weergave van de bezwaren: Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam, 2014), 227-232.

tisch was dat ze in ‘zuilen’ opgedeeld kon worden. Bovendien was verzuiling een minder uniek Nederlands verschijnsel dan lang gedacht, en voor het geheime top-overleg tussen de elites is geen empirisch bewijs gevonden. In de jaren negentig van de twintigste eeuw werd er in de katholieke historiografie wel gesproken over ‘sociale bewegingen’ in plaats van zuilen om het dynamische karakter meer tot zijn recht te laten komen.⁸ De historicus Peter van Dam introduceerde in 2011 de aan de sociologie ontleende terminologie van (ideaaltypische) zware en lichte gemeenschappen. De zware gemeenschappen vertegenwoordigen de zuilen, oftewel netwerken van organisaties gebaseerd op dezelfde levensbeschouwing met een sterke interne samenhang en een hoge mate van sociale controle. Het voordeel van deze terminologie is volgens Van Dam dat het meer ontwikkeling en beweging impliceert dan de zuilen, en dat de zware gemeenschap door de tijd heen ook kan verschillen in de mate van geslotenheid en interne binding.⁹

De sociaal-geograaf Hans Knippenberg heeft de verschillende negentiende-eeuwse volksdelen als (pseudo-)etnische groepen omschreven. In de negentiende eeuw maakten vooral de orthodox-protestanten en rooms-katholieken een proces van etnisering ofwel van toenemende separatie van de omringende wereld door. Dit proces kan volgens Knippenberg omschreven worden als een oplossing voor de op godsdienst gebaseerde etnische diversiteit, namelijk niet de eliminering of marginalisering maar de institutionalisering van de (etnische) verschillen.¹⁰ De godsdienst-socioloog Hijme Stoffels omzeilde het ‘zuilprobleem’ door te spreken over drie kernen binnen het orthodox-protestantisme: een bevindelijk gereformeerde, een vrijgemaakt-gereformeerde en een evangelisch-reformatorische kern. In de jaren negentig werden ze politiek gerepresenteerd door respectievelijk de SGP, het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF).¹¹

In het *Reformatorisch Dagblad* – ontstaan op initiatief van de SGP-kiesvereniging uit Driebergen, op 1 april 1971 voor het eerst verschenen – is in de loop der jaren uitvoerig geschreven en gediscussieerd over de voor- en nadelen van ‘de zuil’ (isollement versus participatie; een beschermende en bewarende functie tegenover ‘de wereld’ versus het ongemak van sociale controle; en het gevaar van interne uitholling). In de tweede helft van de twintigste eeuw was er gedeeltelijk ook sprake van reformatorische *herzuiling*. Door de veranderingen in bredere orthodox-protestantse organisaties zochten bevindelijk gereformeerden die tot dan toe elders onderdak hadden gevonden, in toenemende mate hun toevlucht in de reformatorische

8 Staf Hellemans, *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (Leuven, 1990); Thurlings, ‘Verzuiling en beweging’.

9 Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam, 2011); Peter van Dam, James Kennedy en Friso Wielenga (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam, 2014). Zie ook Hans Blom, ‘Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten. Het onderzoeksproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd’, in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam, 2000), 203-236.

10 Hans Knippenberg, ‘Nationale integratie en “etnisering” van katholieken en protestanten. De rol van onderwijs’, in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvervorming, onderwijs en natievorming in Nederland, 1850-1900* (Amsterdam, 1996), 177-196.

11 Hijme Stoffels, *Als een briesende leeuw. Orthodox-protestanten in de slag met de tijdgeest* (Kampen, 1995).

zuil.¹² Gezien de vooroorlogse organisatorische geschiedenis van de bevindelijk gereformeerden zouden we, als we de zuilterminologie accepteren, ook voor die periode al over een reformatorische zuil of minizuil moeten spreken. In 1918 is met de oprichting van de SGP de basis voor de georganiseerde bevindelijke apartheid gelegd, en toen bleek ook dat interkerkelijke samenwerking een optie was, zij het dat die zeer schoorvoetend en alleen in SGP-verband werd beoefend. De SGP vormde met andere woorden het knooppunt in het netwerk van bevindelijk gereformeerde kerken en individuen die zich verenigden onder de banier van de oude waarheid.

Een reden om de reformatorische zuil al bij de start van de SGP te laten beginnen, of nog concreter: bij de persoon van haar oprichter dominee Gerrit Hendrik Kersten (1882-1948), is de aanwezigheid van een duidelijk emancipatiemotief in diens streven om zijn groep via studie, scholing en voorlichting 'hogerop' te brengen. In de sociologische theorievorming behoort het emancipatiemotief samen met het isolementsdenken (om ons zuiver te bewaren isoleren we ons van de samenleving) tot de kern van wat een zuil is. Dominee Kersten bracht een groep bijeen die op die manier nog niet was georganiseerd. Er waren verdeelde kerkelijke gemeenschappen, er was geen weloverwogen organisatievorming op levensbeschouwelijke grondslag. Of deze groep nu een (mini)zuil wordt genoemd, een orthodox-protestantse kern of kring, een sociale beweging, een pseudo-etnische groepering, een zware gemeenschap of een netwerk doet niet eens zoveel terzake. Het laatste decennium is ook de aanduiding 'Biblebelt' steeds gangbaarder geworden, in de dubbele betekenis van geografische markering en religieuze groeps cultuur. Het is deze groep die zich in de loop der decennia rond de SGP verder heeft ontwikkeld.

In wat volgt zal ik mij dan ook niet zozeer laten leiden door ter discussie staande sociologische theorievorming, maar via de descriptieve weg nader trachten te ontvouwen hoe de politieke partij en de maatschappelijke beweging van de bevindelijk gereformeerden op elkaar inwerkten. Daarbij staat de vraag centraal of de door Thurlings aan de partij toegeschreven eenheidsvormende en integratieve functie ook voor de SGP opgaat. Ik beschrijf dat proces in drie opeenvolgende, niet scherp af te bakenen tijdsperiodes, met voorbeelden uit de geschiedenis van het reformatorisch onderwijs.

Scheiding en zuivering (1900-1950)

De basis voor de bevindelijk gereformeerde groepsvorming werd in de decennia tussen 1900 en 1930 gelegd. Kersten nam daarin de leiding. Zijn eerste publieke actie ontplooipte hij in het voorjaar van 1906: hij zette toen de Walcherse Adresbeweging tegen de Vaccinedwang op touw om een einde te maken aan de verplichte vaccinatie van schoolkinderen. Diverse bevindelijk gereformeerden koesterden

¹² Vergelijk C.S.L. Janse, 'Herzuiling, een doodlopende weg of een voor de hand liggende keuze?', in: W. Aantjes e.a., *Gereformeerden en het gesprek met de cultuur* (Zoetermeer, 1991), 174-190.

gewetensbezwaren tegen vaccinatie. Het adres, ondertekend door ongeveer tweeduizend personen, kan beschouwd worden als het begin van de nieuwe fase waarin de bevindelijk gereformeerden waren terechtgekomen. Zij berustten niet langer in hun lot, maar namen zelf initiatieven om hun situatie te verbeteren. Het leidde tot de eerste politieke mobilisatie en voorzichtige maatschappelijke organisatie.

Daarmee werden de ‘stillen in den lande’ voor het eerst bovenlokaal zichtbaar. Voordien leefden ze hun teruggetrokken leven in de lagere sociale standen. Ze vonden elkaar in kleine schuurkerkjes waar gepreekt werd over God en de ziel, over de ernst van de zonde en over de noodzaak van bekering. Wat deze vromen bezighield was niet hoe ze rijkdom en eer konden verwerven; de enige vraag die voor hen telde, was hoe hun ziel behouden kon worden. Daarover spraken zij ook in hun gezelschappen, informele netwerken van vromen. De buitenwereld inclusief de politiek werd door hen het liefst gemeden, want die wereld lag in het boze, was besmet door de zonde en kon hen door haar verlokkingen gemakkelijk van God afdrijven. Geen wonder dat ze als fijnen en dompers bekendstonden. Scholing stond in hun kring niet bijzonder hoog aangeschreven.¹³ Kersten deelde de vroomheid van deze kring waaruit hij zelf afkomstig was. Anders dan zijn geestverwanten meenden, had een christen volgens hem echter ook een roeping in de wereld waarvan hij zich niet af kan wenden.

Na de Walcherse Adresbeweging was Kersten in een leidende rol betrokken bij een aantal meer structurele vormen van organisatie: in 1907 de fusie van twee kerkelijke splintergroepen tot de Gereformeerde Gemeenten, in 1918 de stichting van de SGP, in 1921 de oprichting van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs uitgaande van de Gereformeerde Gemeenten alsmede de Gereformeerde Onderwijzers Vereniging, in 1927 de Theologische School van de Gereformeerde Gemeenten. Daarmee was de triangel van kerk, school en partij gesloten. Het model voor deze groepsvorming op levensbeschouwelijke basis was geen vinding van Kersten. Hij wordt niet zonder reden weleens een ‘kleine Kuyper’ genoemd. Evenals de grote gereformeerde roerganger Abraham Kuyper was Kersten niet alleen de emancipator, maar ook de uitvinder en grondlegger van een volksdeel. Kuyper had vanaf ongeveer 1870 met de vorming van het gereformeerde volksdeel en het intern bevorderde cultureel integralisme de toon gezet. Kersten deed niets anders dan het bestaande voorbeeld volgen. Hij vergaarde groepen bevindelijken die tot dan toe lokaal georiënteerd waren en in informele regionale netwerken van gelijkgezinde vromen participeerden. Op hen paste hij het recept-Kuyper toe: lokaal isoleren, nationaal organiseren.¹⁴ Op theologisch vlak werkte Kersten aan een dogmatische afgrenzing tegenover het neocalvinisme van Kuyper.

¹³ Vergelijk Fred van Lieburg (red.), *De stille luyden. Bevindelijk gereformeerden in de negentiende eeuw* (Kampen, 1994); John Exalto, *Wandelende bijbels. Piëtistische leescultuur in Nederland 1830-1960* (Zoetermeer, 2006).

¹⁴ Nader uitgewerkt in John Exalto, *Wordt een heer! Kweekschool De Driestar en de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Heerenveen, 2012).

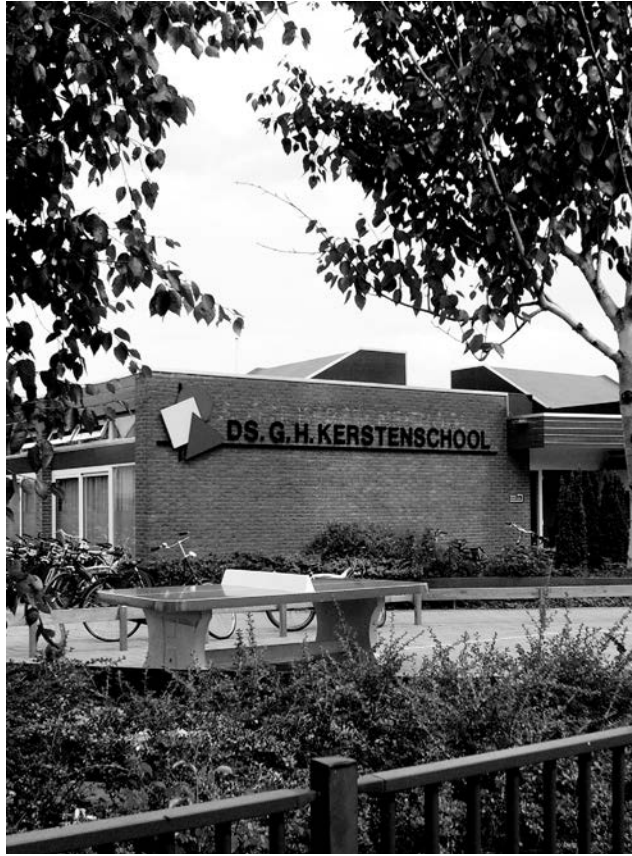
Het theologische en maatschappelijke shiftingsproces dat de predikant en politicus doorvoerde paste in de landelijke trend van groeps- en zuilvorming. Tegelijkertijd deelde Kersten in meer algemene zin in de moderne Europese cultuur, waarin zich rond 1900 een ‘verlangen naar zuiverheid’ manifesteerde. Dat zuiverheidsstreven was een reactie op de modernisering en een bezwering van de angst voor decadentie, openbaarde zich op zeer onderscheiden wijze (van de Rein Levenbeweging tot het streven naar raszuiverheid, van de eugenetica tot het nationalisme) en kende de mixofobie – angst voor vermenging – als gemene deler. Kersten gaf er op zijn eigen wijze invulling aan met het vormen van een volksdeel dat gezuiverd diende te worden van vreemde elementen, met een theologie waarin de zuivere waarheid werd weerspiegeld en waarin werd teruggegrepen op de pure gereformeerde orthodoxie van de zeventiende eeuw, met een prediking waarin het onderscheiden van waarheid en leugen centraal stond (het zogeheten separeren) en met een streven naar de bewaring van het zuivere beginsel (het onverkorte artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB); zie in deze bundel de bijdrage van Klaas van der Zwaag) in de politiek.¹⁵

De SGP speelde in dit proces een centrale rol. Dat laat zich goed illustreren aan de hand van een voorbeeld uit 1933. In 1921 was Kersten betrokken bij de oprichting van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (vgs) als koepelorganisatie voor de scholen van de Gereformeerde Gemeenten. Wegens het wettelijk vereist aantal aangesloten scholen mocht de vgs pas vanaf 1934 in juridische zin als volwaardige besturenorganisatie optreden, vandaar dat de scholen tot die tijd ook aangesloten bleven bij de grote protestants-christelijke Schoolraad voor de Scholen met den Bijbel. De stichting van scholen vanuit de Gereformeerde Gemeenten was rond 1910 begonnen en geraakte na de zogeheten Pacificatie van 1917 in een stroomversnelling. De financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs zowel als de invoering van de evenredige vertegenwoordiging en de uitbreiding van het kiesrecht – de belangrijkste onderdelen van de Pacificatie – maakten de politieke vertegenwoordiging van de SGP en de oprichting van deze scholen mogelijk. Daarmee is het jaartal 1917 van groot belang geworden voor de ontplooiing van de bevindelijk gereformeerden als herkenbare stroming in de Nederlandse samenleving.

De vgs-scholen vormden in kwantitatief opzicht niet meer dan een paar procent van het bijzonder onderwijs. Via de statuten van de vgs waren deze scholen veel nauwer aan de Gereformeerde Gemeenten gebonden dan de SGP. Vrijwel alle vooroorlogse vgs-scholen zijn dan ook door lokale Gereformeerde Gemeenten gesticht. Waar het getalsmatig niet alleen kon, werd samenwerking met geestverwante bevindelijk gereformeerden gezocht. Dat gebeurde voor de Tweede Wereldoorlog slechts in enkele gevallen.¹⁶ Onder het regime van 1917 was er aanvankelijk

¹⁵ Zie Rob van der Laarse, Arnold Labrie en Willem Melching (red.), *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa* (Amsterdam, 1998); Arnold Labrie, *Zuiverheid en decadentie. Over de grenzen van de burgerlijke cultuur in West-Europa 1870-1914* (Amsterdam, 2001).

¹⁶ Zie voor een meer gedetailleerde beschrijving Exalto, *Wordt een heer!*, 29-67.

De grote betekenis van dominee Gerrit Hendrik Kersten voor het reformatorisch onderwijs blijkt uit de namen die basisscholen te Yerseke (foto), Borssele en Ridderkerk na de Tweede Wereldoorlog hebben aangenomen.

sprake van wat honderd jaar later ‘richtingvrije planning’ heet: als aan de formele voorwaarden was voldaan – het storten van een waarborgsom en genoeg handtekeningen van ouders, die garant stonden voor een x-aantal kinderen – werd een school toegewezen. De sterke groei van het bijzonder onderwijs noopte de overheid evenwel vanaf 1923 tot forse bezuinigingen op onderwijs. Vanaf dat moment werd levensbeschouwelijke richting steeds vaker ingezet als bekostigingsvoorwaarde. Als er ergens al een protestants-christelijke school met de Drie Formulieren van Enigheid in haar grondslag bestond, was het gemeentebestuur dan ook meestal niet genegen een vgs-school met gelijke grondslag te faciliteren.¹⁷ Ook de reiskostenvergoeding naar een naburige school van de gewenste richting werd niet zomaar meer toegekend.

Deze reiskostenvergoeding was als artikel 13 opgenomen in de Onderwijswet van 1920. Dit artikel is de inzet geworden van een juridische strijd van de ouders van de Haagse vgs-school die in 1932 was geopend. Aanvankelijk werden de be-

¹⁷ De Drie Formulieren van Enigheid betreffen de onder gereformeerden algemeen gangbare belijdenisschriften uit de zestiende en zeventiende eeuw: de Heidelbergse catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Dordtse leerregels.

langen van de ouders door de Schoolraad voor de Scholen met den Bijbel behartigd; toen de zaak via Kroonberoep voor de Raad van State kwam, werd Kersten als woordvoerder aangezocht. De betrokken gemeenteraden wilden de door enkele ouders aangevraagde vervoerskosten niet toekennen. Ze zagen geen verschil tussen de vgs-school en de Scholen met den Bijbel op gereformeerde grondslag. Die laatste scholen lagen binnen vier kilometer van de woningen van de betreffende ouders en daarom zou dan ook geen tegemoetkoming in de reiskosten toegekend hoeven te worden. De antirevolutionaire gemeenteraadsleden namen een minderheidsstandpunt in en vonden dat de 'Kersteniaansche richting' recht van bestaan had – het Haagse raadslid H. Smitskamp, de grootvader van Bert Scholten, nam het voor de vgs-school op, hoewel hij voor de richting zelf weinig sympathie had.

Nadat beroep op de Kroon was aangetekend, werd de zaak door de minister naar de Raad van State gezonden voor advies. Het pleidooi van Kersten voor de Raad had succes, wat nogal opmerkelijk was in een tijd van bezuiniging waarin het ministerie van Onderwijs niet zat te wachten op nieuwe richtingen. Het advies van de Raad van State werd door de minister overgenomen en in 1933 als Koninklijk Besluit (KB) vastgesteld. Het KB gaf een nadere interpretatie van de vrijheid van richting en zou in de jurisprudentie een gezaghebbende uitspraak blijven. Onder bijzonder onderwijs 'van eene bepaalde richting' moest volgens de Raad verstaan worden 'bijzonder onderwijs, dat uitgaat van een van de richtingen, welke zich in het Nederlandsche Volk op geestelijk terrein openbaren'. Overwegende dat 'blijkens hare afzonderlijke kerkformatie, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland een van die richtingen vormen', werd de reiskostenvergoeding toegekend.¹⁸

Uit het dossier in het archief van de Raad van State blijkt dat de afzonderlijke politieke organisatie van deze richting ook gewicht in de schaal heeft gelegd. Hoewel de vgs-scholen nu als afzonderlijke richting waren erkend, bleef schoolstichting in tijden van crisis en bezuiniging een moeizaam verhaal. Het KB van 1933 heeft echter wel de basis gelegd voor de verdere uitbouw van het netwerk van Kerstenscholen.¹⁹ Kijken we naar de integratieve functie van de SGP in deze jaren van scheiding en zuivering, dan kunnen we vaststellen dat de partij, hoe klein ze ook nog was, in het politiek-maatschappelijke landschap een nieuwe richting zichtbaar had gemaakt, vernoemd naar de man die de lijdzaamheid van de vromen had doorbroken. Primair voor de erkenning van de eigen onderwijsrichting was echter niet de politieke partij, maar het kerkgenootschap.

¹⁸ KB 15 mei 1933, in: *Administratieve en rechterlijke beslissingen betreffende het openbaar bestuur in Nederland* (Zwolle, 1933), 543-545.

¹⁹ Voor een analyse van de totstandkoming van het KB 1933 zie John Exalto, *Van wie is het kind? Twee eeuwen onderwijsvrijheid in Nederland* (Amsterdam, 2017), 117-171.

Groei en consolidering (1950-1990)

Voor de Tweede Wereldoorlog behoorde de populatie van de SGP en de VGS-scholen grotendeels tot de Gereformeerde Gemeenten, aangevuld met enkele geestverwante anderskerkelijken zoals bevindelijk hervormden, oud-gereformeerden en vrije gemeenten. Die hervormden bevonden zich vaak rechts van de Gereformeerde Bond, de organisatie die sinds 1906 de gereformeerde orthodoxie in de Nederlandse Hervormde Kerk vertegenwoordigde. Hun binding met de SGP was groter dan die met de Bond, als ze daar al lid van waren.²⁰ Tot halverwege de jaren vijftig zou deze vooroorlogse situatie voortbestaan. De scheuring die zich in 1953 in de Gereformeerde Gemeenten voltrok, zou daar verandering in brengen. Terwijl in het afgesplitste kerkgenootschap, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, nadrukkelijk de oude, kerkelijke lijn van dominee Kersten werd gevolgd, ontstond in de Gereformeerde Gemeenten meer openheid in de richting van de Gereformeerde Bond. Dat vertaalde zich bestuurlijk in een nieuwe, interkerkelijke basis voor enkele onderwijsorganisaties van de Gereformeerde Gemeenten.

Kweekschool De Driestar, in 1944 in Krabbendijke opgericht en gefinancierd door de Gereformeerde Gemeenten, verhuisde in 1954 naar Gouda en verbreedde toen ook de kerkelijke samenstelling van het bestuur. Dat gebeurde mede op advies van de hoofdinspecteur van het kweekschoolonderwijs. Door op SGP-basis te gaan opereren en daarmee een breder maatschappelijk draagvlak te creëren dan de Gereformeerde Gemeenten, maakte de school kans op subsidie, die korte tijd later inderdaad werd toegekend. De SGP-basis betekende dat niet langer de afzonderlijke kerken maar de politieke partij die deze specifieke bevolkingsgroep vertegenwoordigde, door ambtenaren en politici als de meest herkenbare representatie werd gezien. Intern was dat besef inmiddels ook doorgedrongen, getuige de gevoelde noodzaak van interkerkelijk besturen. De VGS zette die stap in 1957, mede als reactie op pogingen vanuit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (het in 1953 ontstane kerkgenootschap) om tot eigen onderwijsorganisaties te komen. Het zou tot de jaren zeventig duren voordat die organisaties daadwerkelijk werden opgericht om binnen de bredere reformatische zuil de eigen, kerkelijke identiteit te bewaren. De belangrijkste daarvan is de in 1973 tot stand gekomen besturenorganisatie Vereniging tot Bevordering van Schoolonderwijs op Gereformeerde Grondslag (VBSO), de tegenhanger van de VGS.

De verbreding van de kerkelijke basis verliep in beide onderwijsorganisaties zonder noemenswaardige problemen. Hoewel de SGP van meet af aan een interkerkelijke organisatie was, gaf de zich ook daar manifesterende verbreding juist wel fricties. Een tendens tot meer openheid in de richting van de Gereformeerde Bond kwam in de partij vooral na de dood van partijleider Pieter Zandt in 1961 tot uiting. Zandt behoorde tot de Hervormde Kerk, maar had zich nooit bij de Gereformeer-

²⁰ Vergelijk Teus van de Lagemaat, 'Eigen mensen en heldere principes. Hervormd-gereformeerden en de politieke verzuiling', in: John Exalto en Fred van Lieburg (red.), *Bonders in opmars. Hervormd-gereformeerden 1890-1960* (Apeldoorn, 2015), 313-338.

Jaarvergadering 1967 van de reformatische studentenvereniging c.s.f.r. Tweede rij, geheel rechts: Bas van der Vlies, geflankeerd door Arie de Reuver (links), later bijzonder hoogleraar gereformeerde godgeleerdheid aan de Universiteit Utrecht, en Kees Roos (schuin voor), later hoogleraar toegepaste wiskunde aan de Technische Universiteit Delft. De latere sgp-leider Van der Vlies was in 1965 praeses van het landelijke bestuur van de c.s.f.r. Collectie J.H. Schimmel te Woerden (achterste rij, geheel rechts).

de Bond aangesloten. De Bond, die sinds 1906 de orthodox-gereformeerden in de Hervormde Kerk probeerde te verenigen, had de bevindelijken echter niet allemaal mee kunnen krijgen. De onderlinge relaties tussen de Bond en de SGP waren tot de jaren zestig ook minimaal. Kopstukken van de Bond – generaal Lodewijk Duymaer van Twist, professor Jo Severijn, dominee Maarten van Grieken – waren juist actief in de ARP en meer geestverwant van Kuyper dan van Kersten. De top van de Bond ademde daarmee een andere geestelijke atmosfeer dan de SGP. Door de nieuwe openheid ten opzichte van de Bond kwam de geestelijke eenheid van de partij onder druk te staan, meende Scholten. ‘Een politieke partij met de pretenties als de s.g.p. dient een geloofsgemeenschap te zijn, of zij is niet’, zei hij in 1973 in een interview.²¹

Het nieuwe klimaat van openheid bleek in 1961 uit het aantreden van de hervormd-gereformeerde predikant Hette Abma als partijvoorzitter. De deuren gingen ook open bij het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen (LVSGs), opgericht in 1934 en later voortgezet als de jongerenorganisatie van de partij. Het LVSGs-periodiek *Onderling Kontakt* zocht nadrukkelijk nieuwe wegen en liet zich daarbij ook inspireren door de Utrechtse theoloog Arnold van Ruler. De Goudse SGP-studievereniging speelde in deze jaren een leidende rol en had personele banden met De Driestar, de C.S.F.R. en het aan de studentenvereniging gelieerde tijdschrift *Wapenveld*. Dat gaf aanleiding tot de nodige wrijving met de traditionele SGP-achterban en is wel beschreven in termen van een generatieconflict – een conflict dat in dezelfde periode ook binnen de Gereformeerde Gemeenten speelde.

De interne verdeeldheid bleek uit de voorkeursacties bij de Tweede Kamerverkiezingen in de jaren zestig en zeventig. In 1963 was er de voorkeursactie voor ingenieur Henk van Rossum, lid van de Gereformeerde Gemeenten. De actie werd geleid door Jo de Heer, directeur van kweekschool De Driestar, maar had niet het gewenste resultaat. In 1971 kwam de behoudende rechterflank met een voorkeursactie voor dominee Frans Mallan, gericht tegen De Heer, die door het hoofdbestuur op de vierde, semiverkiezbare plaats was gezet. Mallan was op dat moment de beeldbepalende predikant van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en stond nummer tien op de lijst. Deze rechtse voorkeursactie, die evenmin als de actie uit 1963 een zetel opleverde, was tevens een reactie op de voor SGP-begrippen modern formulerende predikant Abma, de tweede voorzitter van het Driestarbestuur en sinds 1963 lid van de Tweede Kamer. De interne tegenstellingen kwamen in 1974 lokaal tot ontploffing in de Goudse Gereformeerde Gemeente. Een nieuw aangetreden en traditioneel ingestelde predikant botste hard op de nieuwe openheid van de aan De Driestar verbonden ouderlingen. De progressieve krachten kregen evenwel geen voet aan de grond en vloeiden af naar de Goudse Sint Janskerk (een hervormde gemeente van Gereformeerde Bondssignatuur).

21 Valkenburg, *S.G.P.-ers over brandpunten*, 112.

Hoewel beide voorkeursacties de interne verdeeldheid blootlegden, lieten ze tegelijkertijd ook zien dat de flanken van de partij te klein waren om een Kamerzetel te veroveren. De trouw van de achterban aan de partijtop was daarvoor eenvoudig te groot, en er bleek eens te meer uit dat de bevindelijk gereformeerden interkerkelijk moesten samenwerken om een vuist te kunnen maken. De rechtse verontrusten richtten in 1977 de Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen op, dat met het tijdschrift *In het Spoor* nog steeds de rol van 'rechtsbuiten' vervult, zij het dat ze een marginale rol speelt en nooit een serieuze bedreiging voor de eenheid van de partij heeft gevormd. Naast deze politieke verdeeldheid nam ook op andere terreinen de organisatorische tweespalt binnen de zuil toe. De Gereformeerde Gemeenten in Nederland stichtten in de loop van de jaren zeventig zoals al vermeld eigen onderwijsorganisaties, terwijl de nazaten van dominee Zandt in de Nederlandse Hervormde Kerk zich in 1981 verenigden rond het tijdschrift *Het Gekrookte Riet*. Abma hoorde daar nadrukkelijk niet bij. Paradoxaal genoeg groeide ondanks deze toenemende interne diversiteit de eenheid van de zuil als geheel. We kunnen de ontwikkelingen van de late jaren zestig tot het einde van de jaren zeventig daarom het beste als de groeistuipen van de zuil interpreteren.²² Met de verkiezing van Bas van der Vlies – geestverwant van *Het Gekrookte Riet* – in 1981 tot fractievoorzitter in de Tweede Kamer trad een fase van consolidering in, die zich in de zuil als geheel weerspiegelde. Achteraf bezien moeten die jaren tachtig als de bloeitijd van de reformatorische zuil gezien worden.

Intussen werd de interkerkelijke SGP-basis steeds gangbaarder als model voor de refozuil. Kort voor de invoering van de Mammoetwet in 1968 was het reformatorisch onderwijs weliswaar kwantitatief verdubbeld ten opzichte van 1946. Bij de vgs waren naast De Driestar zes uloscholen aangesloten, 54 lagere scholen en 14 kleuterscholen.²³ Maar, zo rekende Driestardirecteur Piet Kuijt in 1966 voor, op basis van het aantal SGP-stemmen zou er ruimte moeten zijn voor twee atheneum-gymnasium-scholen van elk 600 leerlingen, tien havoscholen van 300 leerlingen en dertig mavoscholen van 200 leerlingen.²⁴ De berekening van Kuijt op grond van het aantal SGP-stemmen is later bekend geworden als de 'SGP-sleutel', een door het ministerie geaccepteerd criterium bij de aanvraag voor nieuwe scholen. Die sleutel werd gebruikt voor de diverse scholengemeenschappen voor voortgezet onder-

²² Zie over deze ontwikkelingen L.M.P. Scholten, 'De Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de gereformeerde gezindte', in: J. Roos e.a., *De waarheid hogelijk geboden* (Veenendaal, 1994), 125-155; A.A. van der Schans, 'Een merkwaardige paradox? Maatschappelijke samenwerking en kerkelijke verdeeldheid bij bevindelijk gereformeerden', in: A. van de Beek e.a., *Het brood dat wij breken. Om de eenheid van een verdeelde kerk* (Zoetermeer, 1996), 111-133; J. Mulder, 'Het bestaan en voortbestaan van de SGP', in: W.Chr. Hovius e.a., *Van Goedertierenheid en Trouw. 75 jaar Staatkundig Gereformeerde Partij, 1918-1993* (Den Haag, 1993), 13-80; J. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen, 1992), 260-265.

²³ M. Golverdingen, 'Een eigen weg. Geschiedenis van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (1921-1968)', in: idem e.a., *Om identiteit en kwaliteit. 75 jaar Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs, 1921-1996* (Ridderkerk, 1996), 11-82; 65.

²⁴ P. Kuijt, *Licht en schaduw rondom de Mammoetwet* (Gouda, 1966); de schriftelijke versie van Kuijts rede op de jaarvergadering van de vgs van 1966.

wijs op reformatorische grondslag die in de jaren zeventig en tachtig werden gesticht. Vanaf 1968 tot halverwege de jaren tachtig werden er op strategisch gelegen plaatsen in de Biblebelt reformatorische scholengemeenschappen voor voortgezet onderwijs opgericht: in Rotterdam, Dordrecht, Gouda, Amersfoort, Hoevelaken, Apeldoorn, Rijssen, Goes, Krabbendijke, Middelburg, Gorinchem en Kampen. Door de massaliteit kregen deze conglomeraten een sterkere reformatorische uitstraling dan vele basisscholen. Anno 1995 bezochten 20.000 jongeren reformatorisch voortgezet onderwijs.²⁵

In 1979 sprak de Onderwijsraad bovendien uit dat op grond van de jurisprudentie de reformatorische richting niet als subdenominatie van het protestants-christelijk onderwijs aan te merken was – zoals de staatssecretaris van Onderwijs placht te doen – maar als een zelfstandige richting. Voorts wees de raad, die kennelijk kennis had genomen van de inmiddels gegroeide praktijk in het reformatorisch voortgezet onderwijs, er op ‘dat de reformatorische bevolkingsgroep vaak bereid is haar kinderen over grote afstanden te laten reizen om een school van de eigen richting te kunnen bezoeken’.²⁶ De consequentie daarvan was, en dat diende de staatssecretaris in zijn besluitvorming voortaan mee te nemen, dat het voedingsgebied waarvoor een reformatorische school werd aangevraagd, veelal groter zou zijn dan de bij reguliere schoolplanning gebruikelijke gebiedseenheden.

Enkele dagen na dagtekening van dit advies kwam het KB betreffende de Vereniging voor Voortgezet Onderwijs op Reformatorische Grondslag te Amersfoort uit. De school, het Van Lodenstein College, was in 1974 gestart en wilde nu ook beginnen met lager technisch onderwijs. Daarvoor was beroep op de Kroon nodig. Over de inhoud van dit KB van 8 februari 1979 zijn drie bijzonderheden te melden. Er wordt, ten eerste, duidelijk in uitgesproken dat er een afzonderlijke ‘reformatorische gezindte’ is die eigen scholen van eigen richting heeft en mag hebben. Een tweede bijzonderheid is de vermelding van het feit dat de afwezigheid van een dergelijke reformatorische school bij appellant ‘gewetensnood’ teweegbrengt: daarmee wordt diens recht op dit type onderwijs eens te meer onderstreept. En in de derde plaats wordt verwezen naar het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens ‘waarin o.m. is bepaald, dat de Staat zal eerbiedigen het recht van de ouders om zich voor hun kinderen van dat onderwijs te verzekeren, hetwelk overeenstemt met hun eigen godsdienstige en filosofische overtuigingen’. Deze argumentatie noopte de Raad van State ertoe de gevraagde school toe te kennen.²⁷ De SGP werd in deze besluiten niet bij name genoemd, maar het was voor de goede verstaander wel duidelijk dat de partij de reformatorische gezindte eenheid en profiel had gegeven.

25 J.J. Verhage, ‘Omzien in verwondering. Momenten uit de geschiedenis van de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (1968-1996)’, in: Golverdingen e.a., *Om identiteit en kwaliteit*, 83-114; 106.

26 Advies Onderwijsraad 2 februari 1979, gepubliceerd in J.J. Verhage, ‘Hoopvol perspectief voor het reformatorisch voortgezet onderwijs?’, in: *De Reformatorische School*, 7 (1979), nr. 4, 19-27; 21-23.

27 Zie John Exalto, ‘Het reformatorisch onderwijs en de vrijheid van richting, 1920-1980’, in: idem (red.), *De multiculturele refoschool. Het reformatorisch onderwijs en de uitdaging van het pluralisme* (Apeldoorn, 2017), 79-117.

Ook de rechterflank deed weer een beroep op de SGP nadat in de persoon van Van der Vlies haar vertrouwen in de partijtop en de Kamerfracties was hersteld. Abma had het in haar ogen niet goed gedaan, maar nu groeide deze vleugel weer dichter naar de partij toe. Dat blijkt uit de bekostiging van het Ds. G.H. Kerstenonderwijscentrum, de schoolbegeleidingsdienst van de VBSO-scholen. Deze begeleidingsdienst ging in 1982 van start en kreeg vanaf 1 januari 1990 subsidie dankzij een amendement van Van der Vlies op de nieuwe Wet op de onderwijsverzorging. In verband met deze subsidiëring gaven zowel de inspectie als de Onderwijsraad aan dat de Gereformeerde Gemeenten in Nederland een afzonderlijke richting binnen het onderwijsveld vertegenwoordigden.²⁸ In het licht van de bij schoolstichting gehanteerde SGP-sleutel zijn deze adviezen wel enigszins opmerkelijk. De VBSO-scholen vertegenwoordigden een richting die immers zeer nauw verwant was aan die van de VGS-scholen en die daarvan slechts op enkele dogmatische onderdelen verschilde. Politiek hoorden deze scholen onder hetzelfde SGP-dak thuis. Sinds 2014 staan de VBSO-scholen overigens officieel te boek als ‘reformatorisch’, omdat ze zich toen aansloten bij het landelijk samenwerkingsverband Berséba voor passend onderwijs. Het reformatorisch onderwijs kreeg daarbij de mogelijkheid zich landelijk te organiseren.²⁹ Daarmee zijn feitelijk de richtingen van de VGS- en de VBSO-scholen samengevoegd.

De naoorlogse decennia waren voor de SGP jaren van groei. De partij kende haar eigen *roaring sixties*, waarin verbreding werd gezocht in de richting van de Gereformeerde Bond. Die verbreding ging bij tijden gepaard met een segregerende in plaats van een integrerende rol in eigen kring. Of, positiever geformuleerd, in de woorden van Thurlings: de interne forumfunctie van de partij werd in deze jaren geïntensiveerd; de SGP werd de plaats waar belangentegenstellingen werden uitgevochten. Intussen kreeg ze, wellicht mede door deze interne forumfunctie, in eigen kring een meer centrale positie door de introductie van de SGP-sleutel bij de erkenning van De Driestar in 1954 en de stichting van scholen voor voortgezet onderwijs na de invoering van de Mammoetwet. Onder Van der Vlies won de partij het vertrouwen van de rechtervleugel terug.

Modernisering en individualisering (vanaf 1990)

Zo brachten de jaren tachtig van de twintigste eeuw groei en consolidering van de reformatorische zuil. In het reformatorisch onderwijs vormden de daarop volgende decennia een relatief stabiele periode, voor zover het de interne verhoudingen betrof. Het politieke klimaat, beheerst door de paarse coalitie van PvdA, VVD en D66, gaf daarentegen reden tot de nodige zorg en verontrusting: zou de vrijheid van onderwijs door deze kabinetten zonder het CDA op dezelfde wijze worden ge-

²⁸ G. Verdoorn e.a., *Naar den eis zijns wegs. Ds. G.H. Kerstenonderwijscentrum 1980-2005* (Veenendaal, 2005); vriendelijke mededelingen B.J. van der Vlies d.d. 12 juli 2017.

²⁹ Exalto, *Van wie is het kind?*, 198-200.

handhaafd, hoeveel ruimte zou er blijven voor het overdragen van de reformatori-sche waarden in schoolse context?

Begin jaren negentig was het in de SGP verre van stabiel. De ‘vrouwenkwestie’ zorgde voor veel interne onrust en verdeeldheid. De kwestie zelf kan buiten beschouwing blijven (zie hiervoor de bijdrage van Henk Post in deze bundel), wel is het van belang er op te wijzen dat hier – in de analyse van Scholten – sprake was van een botsing van kerkelijke culturen. De traditionele staatkundig gereformeerde achterban kwam in botsing met de Gereformeerde Bonders die de partij sinds dominee Abma had weten aan te trekken. Volgens Scholten stemden ze SGP uit onvrede over het afgevlakte christelijke profiel van het CDA, maar waren ze nooit echt bij de partij betrokken geraakt. Hij betreurde dat, maar wees er ook op dat de partijcultuur hen niet aansprak en niet bij hen paste. Ze zouden, verwachtte hij in 1993, als spijststemmers bij de volgende Tweede Kamerverkiezingen wel afvloeien naar de RPF.³⁰

Conflicterende kerkelijke culturen en verschillen in de exegese van Bijbelteksten over de ‘scheppingsorde’ en de plaats van man en vrouw daarbinnen, weerspiegelden tegelijkertijd een breder proces van maatschappelijke modernisering en individualisering, dat aan de bevindelijk gereformeerden allerm minst voorbij is gegaan. Het beeld van een gesloten zuil met bij de oude waarheid persisterende gelovigen, die zich in hun eigen Bijbelgordel terugtrekken in – ironie van de moderne tijd – zogeheten refodomes, megakerken die duizenden kerkgangers herbergen, is daarom misleidend. In werkelijkheid voltrok zich de afgelopen decennia onder de bevindelijk gereformeerden een proces van voortgaande emancipatie.³¹ De SGP is meer *salonfähig* geworden en zelfs bereid in de Haagse politiek als gedoogpartner op te treden. Tegelijkertijd heeft ze ook te maken gehad met druk van binnen en vooral van buiten om haar vrouwenstandpunt te verlaten en zo haar bestaansrecht voor de Nederlandse wet en haar subsidie te behouden. Voor de partij is dat een gevoelige nederlaag geweest, die haar eens te meer duidelijk heeft gemaakt dat ze opereert in een postchristelijke en liberale context met weinig kennis van en begrip voor orthodoxie. Intussen is er in eigen kring een bezinningsproces op gang gekomen over de ‘theocratische’ aspiraties van de partij, dat in 2016 vooralsnog werd afgerond met de studie *Gerechtigheid verhoogt een volk* (zie ook de bijdrage van Klaas van der Zwaag in deze bundel). Nooit eerder heeft de SGP zo expliciet de godsdienstvrijheid aanvaard, zij het met de kanttekening dat dat iets anders is dan ‘godsdienstgelijkheid’.³²

Dat de emancipatie verder is voortgeschreden en de bevindelijk gereformeerden zich op diverse fronten minder onderscheiden van de rest van de samenleving, blijkt uit onderzoek dat het *Reformatorisch Dagblad* in 1998 heeft uitgevoerd. Ter

30 Piet H. de Jong, “‘Wij zijn geen anarchistische wederdopers’”, in: *Nederlands Dagblad*, 23 oktober 1993.

31 Fred van Lieburg, ‘De stille reformatie. Mentaliteitsverandering bij de staatkundig gereformeerden in Nederland’, in: *Religie & Samenleving*, 9 (2014), nr. 1, 21-38; Teus van de Lagemaat, *De stille evolutie. Individualisering in de Gereformeerde Bond* (Barneveld, 2013).

32 J.A. Schippers (red.), *Gerechtigheid verhoogt een volk. Bijbels genormeerde politiek in een democratische rechtsstaat* (Apeldoorn, 2016).

gelegenheid van het afscheid van Chris Janse als hoofdredacteur werd de door hem in 1985 afgenomen enquête herhaald. Op diverse fronten bleek sprake van een verandering van de moraal.³³ In de eenentwintigste eeuw is die modernisering alleen maar verder toegenomen. In 2008 constateerde Janse dat de maatschappelijke ontwikkelingen zich met enige tijdsvertraging ook in bevindelijk gereformeerde kring manifesteren. Hij zag dat tot uiting komen in een verandering van levenspatroon, aangeduid als ‘verwereldlijking’, en blijkend uit bijvoorbeeld de omgang met moderne media, de zondagsrust en de toename van het aantal echtscheidingen. De notie van de exclusiviteit van het christelijk geloof en de universaliteit van de Tien Geboden staat intern onder druk. Het proces van individualisering blijkt duidelijk uit de afnemende vanzelfsprekendheid onder bevindelijk gereformeerden om op de SGP te stemmen. Er is, kortom, sprake van groeiende diversiteit in de gereformeerde gezindte.³⁴

Daar komt bij dat de uitstroom van jongeren aanzienlijk is. Voor de Gereformeerde Gemeenten is berekend dat dit kerkgenootschap in ongeveer vijftig jaar zo’n 60.000 leden heeft verloren. Dat verlies werd lange tijd gecompenseerd door een hoog geboortecijfer en overgangen uit andere kerken, maar de laatste jaren neemt die compensatie af: er is sprake van een dalend geboortecijfer, dat op termijn ook tot een daling van het totale ledenbestand zal leiden.³⁵ De interne secularisering en de afnemende betrokkenheid bij de eigen kerkelijke gemeenschap betekenen dat veel jongeren gemakkelijk kunnen en zullen afhaken.³⁶ In dit perspectief heeft de zuil in de zin van bescherming tegen de buitenwereld grotendeels zijn functie verloren. ‘De zuil is hoogstnoodzakelijk. Tot bescherming en om elkaar tot een hand en een voet te zijn in een bange en boze tijd’, schreef Scholten in 1996. ‘Maar overvraag de zuil niet. Een lichtend licht, een zoutend zout, dat zijn de ware kinderen Gods, Sions pelgrims, op weg naar een beter vaderland, in wie de vreze des Heeren kennelijk mag uitkomen. De schuld van de gereformeerde gezindte aan ons Nederlandse volk is, dat wij die mensen haast niet meer hebben.’ Van een zuil, voegde hij er betekenisvol aan toe, komt alleen neonlicht.³⁷

Intussen ontwikkelt de samenleving zich verder en blijven de refo’s, hoewel ze langzaam meebewegen, nadrukkelijk uit de pas lopen. Dat betekent dat er met hen niet altijd wordt gerekend en ze vaak opnieuw via de politieke arena hun plaats in de samenleving moeten bevechten. Een voorbeeld daarvan uit 1995 is de ontstaansgeschiedenis van het Hoornbeeck College, een school voor middelbaar beroeps-

33 J.A. Coster (red.), *De eeuw in het hart. De bevindelijk gereformeerden op weg naar de eenentwintigste eeuw* (Houten, 1998).

34 C.S.L. Janse, ‘Een partij onder druk. Ontwikkelingen in de achterban van de SGP’, in: J.A. Schippers e.a. (red.), *Op weg naar honderd jaar SGP. Missie – identiteit – perspectief* (Gouda, 2008), 65–72.

35 Daniël Gillissen, ‘Een stille scheuring’, in: *Nederlands Dagblad*, 9 februari 2008.

36 Frans van der Veer en Chris Janse, ‘De omgang met tradities in de hedendaagse gereformeerde gezindte’, in: Jordi van Kleeff en Johanneke Methorst (red.), *Traditie in transitie. De plaats van tradities in een veranderende wereld* (Amsterdam, 2016), 45–63.

37 L.M.P. Scholten, ‘Oordeel over volk begint van huis Gods. De zuil is hoogstnoodzakelijk: maar van een zuil komt alleen neonlicht’, in: *Reformatisch Dagblad*, 18 juli 1996.

derwijs.³⁸ De school is voortgekomen uit de Vereniging voor Voortgezet Onderwijs op Reformatorische Grondslag, die sinds 1974 het Van Lodenstein College bestuurt. In 1986 nam de school voor voortgezet onderwijs een nieuw gebouw op hetzelfde terrein in gebruik. Het oude gebouw, een voormalige katholieke jongenskostschool, werd het onderkomen van de in 1982 gestichte scholen voor middelbaar beroepsonderwijs vanuit dezelfde vereniging. Deze drie mbo-opleidingen fuseerden in 1990 tot het Saldenus College.

De Wet educatie en beroepsonderwijs (WEB) plaatste het Saldenus voor een lastige situatie. Deze wet, die in 1995 werd ingevoerd, voorzag in de vorming van regionale opleidingscentra (ROC's) waarin het beroepsonderwijs regionaal werd gebundeld. Voor het Saldenus was dat een onoverkomelijk bezwaar, omdat het niet wilde fuseren met niet-reformatorische instellingen. Zelfstandig blijven voortbestaan was echter geen optie. Het bestuur was zich al in een vroeg stadium bewust van de eventuele negatieve gevolgen. In november 1991 werd er tijdens de bestuursvergadering grondig over doorgesproken in bijzijn van bestuurslid Van der Vlies. Regionalisering zou de ontzuiling sterk in de hand werken, vreesde het bestuur. Besloten werd dat Van der Vlies bij minister Jo Ritzen van Onderwijs en Wetenschappen zou polsen welke mogelijkheden er waren voor de toekomst van het reformatorisch mbo – Ritzen had eerder aangegeven dat de regionalisering niet tot ont- of tot herzuiling zou hoeven en moeten leiden. Welk perspectief was er voor scholen die niet 'ontzuild' en gefuseerd verder wilden? Nadat hij Ritzen had gesproken stelde Van der Vlies op 28 januari 1992 ondershandse schriftelijke vragen aan 'Amice Jo'. Die antwoordde in een vaag gesteld schrijven dat het toelatingsbeleid niet zou hoeven te wijzigen en verwees door naar een mondelinge toelichting van ambtelijke zijde.

De directie was er niet gerust op. Vanaf 1993 werd er regelmatig overleg gevoerd met het Planciuscollege, de enige andere reformatorische mbo-opleiding met vestigingen in Rotterdam en Goes. Toen ze samen bij de SGP aan tafel zaten, constateerde de beleidsmedewerker onderwijs van de Tweede Kamerfractie dat Ritzen en zijn ambtenaren 'steeds dwangmatiger' richting ROC koersten en feitelijk geen enkele ruimte wilden bieden aan categorale mbo-scholen. Van der Vlies trommelde de onderwijswoordvoerder van het CDA op, die bereid was zich samen met 'klein rechts' in te zetten voor het behoud van het protestants-christelijk mbo. Duidelijk was intussen dat er per denominatie 'optimaal geclusterd' moest worden als gebaar in de richting van de minister. Saldenus en Plancius konden dus niet meer onder een fusie uit. In oktober 1994 intervenueerde Van der Vlies nog een keer bij Ritzen. De besturen uit Amersfoort en Rotterdam waagden er ook nog een brief aan.

Het ging er nu om spannen. In het Amersfoortse schoolbestuur werd gesproken over de noodzaak van fusie die 'keihard op ons afkomt' en over 'de hete adem van de WEB'. In april 1995 ging er nog een gezamenlijke brief van beide mbo's naar de leden van de vaste Kamercommissie Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW). Uitgelegd werd dat beide scholen niet aan alle eisen van ROC-vorming

38 Zie voor deze casus Exalto, *Van wie is het kind?*, 200-204.

zouden kunnen voldoen. De scholen, die 1700 respectievelijk 550 leerlingen tellen, moeten gezien worden in de context van het reformatorisch onderwijs. Deze richting omvat 174 scholen voor basisonderwijs (36.362 leerlingen), veertien scholen voor voortgezet onderwijs (18.196 leerlingen) en twee scholen voor mbo.³⁹ ‘De achterban’, zo schreven de schoolbesturen, ‘bestaat uit mensen die behoren tot een vijftal kerkgenootschappen, welke men pleegt aan te duiden met de Gereformeerde Gezindte. Bedoelde achterban voelt zich nauw verwant met de SGP. Aan de stichting van scholen voor reformatorisch onderwijs liggen dan ook prognoses op basis van de stemmenpercentages van de SGP bij de Tweede Kamerverkiezingen ten grondslag.’ De SGP-sleutel functioneerde dus al vier decennia als een succesnummer voor reformatorisch onderwijs.

Tijdens de behandeling in de Tweede Kamer in mei 1995 leek het echter alsnog fout af te lopen voor het reformatorisch mbo. Ritzen toonde zich onwillig, al het lobbywerk leek voor niets geweest. Maar de CDA-woordvoerder onderwijs Jacob Reitsma liet dat niet zomaar gebeuren: ‘Denominatief onderwijs is passé. Is dit nu het onderwijsdoel van paars? Hoezo, geen her- en ontzuiling? Deze minister dendert gewoon door. Geachte minister Ritzen, dwang is een zwaktebod.’ Van der Vlies en zijn GPV-collega Gert Schutte gebruikten om politiek-strategische redenen minder vuurwerk. Zij sloegen bewust een gematigde toon aan om niet het verwijt te krijgen dat ze groepsbelangen boven het algemeen belang stelden. In de wandelingen wisten ze de coalitiepartijen VVD en PvdA van de redelijkheid van hun verlangens te overtuigen. SGP en GPV vroegen hen een amendement in te dienen; als zij dat deden zou de minister dat niet zomaar terzijde kunnen leggen. In het amendement werd gesteld dat drie met name genoemde scholen – Saldenus, Plancius en het vrijgemaakte Menso Alting College – om denominatieve redenen niet behoefden te participeren in een ander ROC. Ze werden met name genoemd en omschreven als ‘scholen van zeer bijzondere signatuur’ om te voorkomen dat in de toekomst andere scholen op dezelfde uitzonderingsclausule een beroep zouden doen.⁴⁰ ‘Het geeft temeer aan de grote verantwoordelijkheid die op ons rust’, constateerde het Amersfoortse schoolbestuur. ‘Zijn wij die wij zeggen te zijn?’ In 1997 gingen het Saldenus en Plancius verder als Hoornbeeck College, dat in 2018 inmiddels zes vestigingen telt (Amersfoort, Rotterdam, Goes, Kampen, Apeldoorn, Gouda).

Een van de redenen dat er in deze casus vooraf geen rekening was gehouden met levensbeschouwelijke richting had te maken met het feit dat daarover weinig jurisprudentie bestond. De Pacificatie van 1917 had geen betrekking gehad op het beroepsonderwijs. Een andere belangrijke reden was het beleid van efficiency en effectiviteit, waarin voor ideologisch bepaalde uitzonderingsgevallen uit de aard der zaak niet gerekend kon worden. De Nederlandse onderwijsgeschiedenis, het duale onderwijsbestel en de verzuiling lagen duidelijk niet op de tekentafel van de ontwerper van de WEB. Typerend is vooral dat reformatorisch onderwijs bestaansrecht

³⁹ Een verwijzing naar de reformatorische hbo-instelling De Driestar in Gouda met een pabo en enkele lerarenopleidingen bleef abusievelijk achterwege.

⁴⁰ Vriendelijke mededeling B.J. van der Vlies d.d. 12 juli 2017.

krijgt bij de gratie van de uitzondering. Daarmee zijn het externe omstandigheden die de bevindelijk gereformeerden ertoe hebben gedwongen samen te werken en interne verdeeldheid zo veel als mogelijk uit te bannen. Het zal dan ook geen toeval zijn dat de laatste grote interne twist (de vrouwenkwestie) net voor de start van 'paars' plaatsvond. Die luxe kon men zich nu niet meer veroorloven.

Besluit

De SGP is de politieke representatie van de bevindelijk gereformeerden. Haar politieke cultuur is ingebed in de religieuze tradities van de reformatorische kerken. Wie de SGP wil begrijpen, moet daarom breder kijken dan wat er op het Binnenhof gebeurt, aangezien de reformatorische zuil de voedingsbodem van de partij is. Die zuil wordt gedragen door kerk, school en partij, drie pijlers waarvoor tussen 1900 en 1930 de fundamenteen zijn gelegd. De relatie tussen partij en zuil is door de socioloog Thurlings in algemene zin nader omschreven. De partij, zo schrijft hij, behartigt op het nationale politieke podium de belangen van de zuil. Hoe de SGP dat voor de reformatorische scholen heeft gedaan, is hierboven toegelicht. Personele allianties waren daarbij van groot belang – de SGP-leiders Abma en Van der Vlies zaten in het Driestarbestuur respectievelijk dat van het Van Lodenstein College, om een enkel voorbeeld te noemen.

Volgens Thurlings vervult de partij daarnaast een 'interne forumfunctie': ze brengt de verschillende organisaties bijeen die op het partijpodium hun belangen bepleiten. Dat kan een bron van conflicten zijn, maar bevordert op de lange duur ook de interne eenheid. Daarmee vervult de partij een probleemoplossende, compromisscheppende en integratieve functie. Of de SGP altijd zo'n forumfunctie heeft vervuld, is niet geheel duidelijk. De kerkelijke bloedgroepen zijn in het hoofdbestuur vertegenwoordigd, maar de discussies die daar gevoerd worden, vinden grotendeels achter gesloten deuren plaats. Ook komen niet alle organisaties met persoonlijke afvaardigingen op partijvergaderingen. Ik heb althans nooit gehoord van een delegatie 'reformatorische bejaardentehuizen'. Die instellingen zijn er natuurlijk wel, maar hun eventuele politieke lobby is niet publiek. Afstemming tussen reformatorische onderwijsorganisaties en de SGP-woordvoerder onderwijs vindt ongetwijfeld regelmatig plaats, maar de buitenwereld ziet dat evenmin. Doordat het SGP-forum in dit opzicht niet publiek is, worden eventuele conflicten uit de zuil ook niet altijd publiekelijk via de partij uitgevochten, laat staan opgelost.

Het *Reformatorisch Dagblad* vervult misschien nog wel meer dan de SGP de interne forumfunctie, aangezien de hierin gevoerde discussies uit de aard der zaak een publiek karakter dragen. Bovendien zijn lang niet alle bevindelijk gereformeerden politiek geëngageerd maar lezen ze vrijwel allemaal wel deze krant. Niettemin speelt de SGP een sterk eenheidsbevorderende en samenbindende rol in het geheel van de zuil, die uit een amalgaam van kerken en allerlei andere organisaties bestaat. Want er is maar één partij, en die is zowel in het publieke domein als in de zuil het

‘gezicht’ van de bevindelijk gereformeerden geworden. Kerkelijke verdeeldheid heeft er zelden of nooit tot conflicten geleid; hooguit op een indirecte manier. De compromisscheppende functie van de partij kent echter wel duidelijke grenzen, zoals bij de ‘vrouwenkwestie’ in de jaren negentig is gebleken, waarbij de kerkelijke cultuur van Gereformeerde Bonders botste op de meer traditioneel ingestelde SGP’ers. Een stem op en overgang naar de RPF en later de ChristenUnie was evenwel relatief eenvoudig. Hier stuitten de bevindelijk gereformeerden op de natuurlijke begrensdsheid van hun groep.

De intrinsieke verwevenheid van de SGP met de reformatische zuil stelt haar intussen wel voor een grote uitdaging. De ‘zuil’ wordt namelijk bevolkt door mensen die evenzeer als ieder ander deel blijken te hebben aan de processen van modernisering en individualisering. De emancipatie is zoniet voltooid dan toch een eind op streek, en het isolementsdenken heeft in de netwerksamenleving veel aan betekenis verloren. Een stem op de SGP is daarmee niet meer zo vanzelfsprekend als twintig of dertig jaar geleden. De partij zal daarom nieuwe manieren moeten zoeken om de kiezers uit haar natuurlijke habitat vast te houden. Alleen maar een zacht duwtje in de rug om te gaan stemmen zal in de toekomst niet meer voldoende zijn. Daarmee staat de SGP honderd jaar na dato feitelijk voor dezelfde uitdaging als dominee Kersten in 1918.

De **Staatkundig Gereformeerde Partij**, die in 2018 honderd jaar bestaat, is de oudste partij van Nederland. Deze orthodox-protestantse partij is ook een opvallende partij. Lange tijd wilden haar Kamerleden niet op tv optreden en tot 2006 konden vrouwen geen lid worden. De SGP is bovendien theocratisch: ze wil een regering op 'de grondslag van de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods'. Past zo'n religieuze partij wel in de Nederlandse democratie?

Ook al is de SGP een markante partij, ze kreeg nooit veel aandacht totdat de partij nodig was als steun aan minderheidskabinetten van Mark Rutte. In dit boek laten kenners van de SGP zien wat voor partij zij was en is. Ze beschrijven de veranderingen en de constanten en laten zien hoe binnen de partij wordt omgegaan met tegenstellingen. Het biedt een interessant beeld van deze oude, opvallende maar tamelijk onbekende partij.

9 789087 047177

